

Universitäts- und Landesbibliothek Tirol

Harmadik Nyelvkönyv

Bécsben, 1861

Ötödik szakasz

[urn:nbn:at:at-ubi:2-13239](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:at:at-ubi:2-13239)

Ötödik szakasz.

Szóalkotás.

108. §. Némely betűk és szótagok, midőn a már meglevő szókhoz függesztetnek, ezekből más külön jelentésű szókat alkotnak, miért is azok képzőnek neveztetnek. Azon szó, melyhez a képző függesztetik törzsnek (vagy tőszónak) mondatik, pl. ezekben; új-ság, nyár-i, táp-lál, forr-ó, — az első szótagok törzsek, az utóbbiak (ság, i, lál, ó) képzők.

Azon tőszó, melyhez semmi képző sincs függesztve, gyöknek neveztetik. E szóban: ok-os-ság-ok-at: ok a gyök és egyszersmind törzse az os képzőnek, ok os törzse a ság képzőnek, ok os-ság névtő az ok többesraghoz, ok os-ságok többes nevező az at szenvedőraghoz.

109. §. Új jelentésű szó támad az által is, ha két vagy több önálló szót egybefoglalunk, pl. atya-fi, anya-szent-egy-ház. Az egyes önálló szó egyszerű, az összefoglalt új szó pedig összetett szónak neveztetik.

A szóalkotás tehát kétféleképen történhetik :
szóképzés és szóösszetétel által.

I. Szóképzés.

110. §. A képzők lehetnek név-, ige- vagy határozóképzők. — (Itt csak a legérdekesebb képzők soroltatnak elő.)

111. §. A nevek legérdekesebb képzőiről következőket kell tudnunk:

1. *Acs, ecs, cxa, cze*, (*csa, cse, ka, ke, acska, ecske*) kicsinező értelmű főneveket alkotnak, pl. agyacs (az agy' kisebbik része), kövecs (kis kődarab), utcza (rövid ut), tárcza (kis pénztár), itcze (kis ital = fél pint), tócsa, gyermekcse, házacska, kertecske, darabka, bőrke, stb.

2. *Da de* leginkább foglalkozási helyneveket képez: csillagda, képezde, iroda.

3. *Ár, ér, nok, nők* leginkább hivatal-viselő egyének elnevezésére szolgálnak, titkár, vezér, ír-nok, mérnök.

4. *Ás, és, at, et*; az első folyamatban levő, az utóbbi (at, et) bevészett cselekvést jelentő főneveket alkot, pl. irás, keresés; — irat, kereset.

5. *Ász, ész* leginkább azon tárgygyal foglalkozó főneveket alkot, melyét a törzs jelent, pl. varász, kertész, czukrász, fűvész.

6. *Ság, ség* leginkább melléknemekhez függesztetik, s ezekből azon tárgy bőségét kifejező

főneveket alkot, melyet a töszó jelent; pl. igazság, betegség, boldogság, szépség.

7. *S, as, os, es, ős* leginkább fő- és melléknévekből melléknéveket alkot s a többesrag szabályait követi, pl. lo-v-as, mesé-s, nyári-as, téli-es.

Ezen képzővel alkotott némely név főnévként használatik: asztalos, keztyűs, üveges stb.

8. *I* leginkább főnevekből és igehatározókból alkot melléknéveket: iskolai, pesti, mai, tegnapi.

9. *Ű, ű* főnevekből melléknéveket alkot, de ezek előtt más melléknév szokott állani: nagy lábú, kis kezű, szép tehetségű.

(Midőn önállólag használt név végén jő elő, rövid *u, ü* szokott iratni: hosszú, könnyű.)

10. *Nyi* nagyságot vagy mennyiséget jelentő melléknéveket alkot: ölnyi, lábnyi, maroknyi.

11. *Talan, telen* vagy atlan, etlen tagadó vagy nélkülöző melléknéveket alkot, pl. gondtalan, gondatlan, szerencsétlen, lelketlen.

112. §. Az ige-képzők közül érdekesebbek a következők:

1. *Ag, og, eg, ög* gyakorító iktelen benható igéket képez: billeg, ballag, durrog dörög.

2. *Ász, ész* iktelen átható igéket alkot oly tárgyak nevétől, melyekkel a cselekvő személy foglalkozik, pl. ő vadász, madarász, fürjész.

3. *Ít* iktelen átható igéket alkot, s valamivé tevést fejez ki: boldogít, erősít, harnít, ferdít. Néha az *ít jt*-re változik; gyújt, gyűjt.

4. *At, et* főleg egytagú igető után, *tat, tet* többtagú után mivelletető igéket képez: *varr-at, mér-et; mulat-tat, keres-tet.*

At, et, tat, tet képzővel származnak a szenvedő igék is: *vár-at-ik, nyer-et-ik, üldöz-te-tik, keres-tet-ik.*

A mivelletető és szenvedő-igék közt az a különbség, hogy a mivelletetők iktelenek és áthatók; a szenvedők pedig ikések és benhatók: Az úr ruhát varratott a szabó által (mivelletető), — a szabótól ruha varratott az úr parancsára (szenvedő).

5. *Ód* (ik), *öd* (ik) magára az alanyra visszaható cselekvést (belszenvedést) jelentő ikés benható igéket alkot, pl. *csukódik, kezdődik.*

Az *ódik, ödik* képzetű igéket helytelenül használjuk a szenvedő (atik, etik képzetű) igék helyett; azoknál az alany, emezeknél a tárgyszó szenved. Az ajtó becsukódott (magától); — az ajtó becsukatotott (a gyermektől).

Ismét helytelenül használtatik az *ódik, ödik* a *kodik, ködik* helyett, pl. helytelen: *munkálódik, csufolódik, mérgelődik*; ezek helyett: *munkálkozik, csufolkodik, mérgekszik*. Még helytelenebb a *koz, kez, köz* összefoglalása az *ódik, ödik*-kel, pl. *tudakozódik, vetkeződik, e helyett: tudakozik, vetkezik.*

6. *Hat, het* tehetőigéket alkot. Akármiféle képző által származott igéhez járulhat, s a képzők között az utolsó helyet tartja, pl. *várhat, kér-het, vár-at-hat* (valakit), *vár-at-hat-ik* (valaki), *aggód-hat-ik.*

7. *Úl, ül* átváltozást jelentő igéket alkot, pl. *boldogul, kékül, fásul, épül.*

(Az *ül, ül* ige-képző hosszú hangzóval iratik megkülönböztetésül az *ul, ül* helyettesítő-ragtól, pl. a vizet borul iszsza, — az ég borúl.)

8. Kicsinítve gyakorló igéket képeznek: csál, csél; dokol, dekel, dököl; ingat, inget; lal, lel, lál, léel, faragscál, hangicsál, körömcél; faldokol, öldököl, nyeldekel; kacsingat, tekinget; taglal, ízlel, gyomlál, szemléel.

9. Gyakorító igéket képeznek: dal, del; dogál, degél, dögél; dos, des, dös; doz, dez, döz; ang, ong, eng, öng; gat, get; kál, kél: vagdal, tépdél; álldogál, éldegél, üldögél; csapdos, csipdes, röpdös; fogdoz, csipdez, lökdöz; lappang, állong, mereng, dühöng; liggat (likgat), egyenget, árúlgat, beszélget; áskál, evezgél, stb.

113. §. Az igehatározók képzői közül gyakoribbak:

1. A módjelentők képzésére: an, en, on, ön; lag, leg; ást, est, ost: bátran, bölcsen, gazdagon, rögtön; állítólag, atyailag, egykedvűleg, költőileg; folyvást, örömet, bizonyost.

2. Különféle jelentésűek képzésére: kor; ánt, ént, ínt; ta, te: akkor, jókor; gyanánt, koránt, imént, tüstént, alkalmasínt, részínt; hajdanta, éjente.

Más a naponta, naponkint és napként. A nap n a p o n t a (nappal) világít, n a p o n k i n t k e l n i és nyugodni látszik; n a p k é n t csak az állócsillagok világítanak, h o l d k é n t a b o l y g ó k.

2. Szóösszetétel

114. §. Az összetett szók két részből állanak, az első jelzője az utóbbinak. A jelző-szó hatá-

rozó-, az utósó szó pedig határozandó- vagy alapszónak neveztetik, pl. ezen összetett szóban: szarvasmarha-tenyésztés — a szarvas határzója a marhának, a kettő pedig együtt határzója a tenyésztésnek, mely itt alapszól áll.

115. §. A szóösszetétel főszabályai ezek:

1. A határzó szó mindig elül, az alapszó hátul álljon; mert az elcserélés által az összetett szó értelme megváltozik; más a faolaj és az olajfa, épületfa — faépület, ivóvíz — vízivó stb.

2. Az összetett szó részei egy szóba irassanak össze; ha pedig az új jelentésű szó így igen hosszú lenne, az alapszó (mely maga is összetett szó lehet) különíttessék el a határzótól kötjel (-) által; pl. tanszertár, baromorvoslás-tudomány. A hosszú összetételek helyett inkább más kifejezést használjunk, pl. baromorvoslási tudománya.
